

Izazovi regionalizacije u Republici Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini

Prof. dr. Josip Vrbošić

Pravni fakultet Sveučilišta J.J.Strossmayera u Osijeku

Prof. dr. Miro Gardaš

Pravni fakultet Sveučilišta J.J.Strossmayera u Osijeku

***Sažetak:** Unutarnje ustrojstvo Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine svoju različitost pronalazi manje u povijesnom razvitku, a puno više u političkim konzekvencama ratnih zbivanja potkraj prošlog stoljeća. U Hrvatskoj se danas vode stručne i političke rasprave o tomu kako postići optimalniji unutarnji upravni i samoupravni razvoj, baveći se i pitanjem moguće regionalizacije zemlje. S druge strane u Bosni i Hercegovini pitanje regionalnoga ustroja zemlje nije u funkciji prioriteta, jer političke snage više su orijentirane ka pitanjima ustavnog ranga, odnosno pitanjima cjelovitosti zemlje i njenoj eventualno drugačijoj unutarnjoj prekomponiranosti.*

***Ključne riječi:** Republika Hrvatska, Bosna i Hercegovina, povijest, regionalizacija, županije, lokalna uprava i samouprava*

Autori u članku iznose povijesne odrednice o lokalnoj upravi i samoupravi, te regionalnim povijesnim oblicima, posebno u Bosni i Hercegovini. O istima su već više radova objavili, pa je ovo nastavak istraživanja. Sukladno naslovu članka referiraju se i na aktualno stanje regionalizacije u obje zemlje.

Kratki pregled unutarnjeg upravnoga i samoupravnoga razvoja Republike Hrvatske

Kraljevine Hrvatsku i Slavoniju povijesno je obilježio županijski upravni i samoupravni život, koji bismo mogli podijeliti na tri razvojne cjeline:

- a) vrijeme patrimonijalne vlasničke koncepcije, odnosno nastanka kraljevskih županija od sredine X stoljeća
 - b) vrijeme lenško-staleške koncepcije vlasništva, odnosno nastanka feudalnih plemićkih županija s vlastitom samoupravom, koje su bile često u opreci prema vladaru.
 - c) te županije u građanskom razdoblju, posebice u vremenu od 1868. do 1918. godine, odnosno u nagodbenu doba
- Uz županije u kontinentalnoj Hrvatskoj kao upravne i samoupravne jedinice postojali su i gradovi koji su svoj pravni položaj temeljili na privilegijima zadobivenim od kralja, bana ili druge ovlaštene osobe.

Uprava u drugim dijelovima Hrvatske bila je poglavito temeljena na statutarnom pravu, dakle, gradovi u Hrvatskom primorju (Dalmacija, Kvarner i Istra) imali su neprekinuti kontinuitet pravnog postojanja od antike, pa do kasnog srednjeg vijeka. Njihovo statutarno pravo, političke mijene u zaleđu i šire, omogućivale su im stjecanje i zadržavanje samostalnosti, odnosno široke autonomije. U građanskom razdoblju u Hrvatskom primorju u organizaciji unutarnje uprave bili su formirani kotari i okružja, shodno upravnim instancama u austrijskoj polovini Habsburške monarhije. Dakle, hrvatsko-ugarski županijski model ovdje se nije pojavljivao. Tek od 1993. županije kao jedinice lokalne uprave i samouprave djeluju i na tomu hrvatskom dijelu.

Ukratko o regijama i regionalizaciji u Europi

Dakle, regija kao samoupravni, upravni, prirodni, povijesni, kulturološki, gospodarsko-razvojni, kohezioni i slično instrument upravljanja i vladanja u hrvatskom području nema tradicijsku polugu.

S druge strane u Europi, posebice staroj, ona egzistira u dužem povijesnom i aktualnom vremenu. Promatramo li Europsku Uniju, kao ugovornu zajednicu što jest danas ili kao ustavnopravnu de lege ferenda, regionalna politika u obje varijante ima iste ciljeve koje sažimamo u dvije riječi: solidarnost i kohezija.

Za ostvarivanje ovih ciljeva Europska Unija stvorila je snažnu institucionalnu mrežu, kojom putem fincijskih mehanizama realizira postavljene ciljeve i zadaće. Promatrajući kronološki europsku strategiju regionalnog razvitka podsjetit ćemo se na najstariju europsku instituciju osnovanu nakon Drugog svjetskog rata, a to je bilo Vijeće

Europe, osnovano 1949. godine, sa sjedištem u Strasbourgu. Na samom početku djelovanja ova međuvladina međunarodna organizacija osnovala je Stalnu konferenciju lokalnih vlasti Europe, radi promicanja ljudskih prava i demokracije. Sukladno temeljnoj zadaći Konferencija je od 1975. godine uz pitanja lokalne naravi u svoj fokus ugradila i regionalna pitanja, tako da je od 1994. godine preimenovana u Kongres lokalnih i regionalnih vlasti Europe i kao takva postala je savjetodavnim tijelom Vijeća Europe.

Radi učinkovitijeg praćenja razvitka samouprave u pojedinim članicama Vijeća Europe Kongresna tijela donose deklaracije, preporuke i rezolucije. Ovdje ćemo spomenuti samo Europsku povelju o lokalnoj samoupravi i Europsku povelju o regionalnoj samoupravi (nacrt).

Europsku povelju o lokalnoj samoupravi članice Vijeća Europe otvorile su za potpise i shodno tomu za prihvaćanje 15. listopada 1985. godine. Zastupnički dom Sabora Republike Hrvatske, na sjednici održanoj 28. prosinca 1992. godine donio je Zaključak o prihvaćanju i poštivanju načela i instituta (odredbi) Europske povelje o lokalnoj samoupravi, a 19. rujna 1997. Zakon o potvrđivanju, dakle ratifikaciji iste. Već krajem 1992. g. hrvatski Sabor izglasao je Zakon o lokalnoj samoupravi i upravi, u kojem su djelomično bila ugrađena i neka načela Europske povelje o lokalnoj samoupravi.

Europska povelja o lokalnoj samoupravi sadrži nekoliko univerzalnih načela koja treba uvijek spomenuti kada se raspravlja bilo o lokalnoj bilo o regionalnoj samoupravi. Iznosimo po nama najznačajnija:

- a) supsidijarnost
- b) savjetovanje viših vlasti s lokalnim vlastima o pitanjima koja se tiču potonjih
- c) pravo na udruživanje na međunarodnoj razini

Danas se riječ supsidijarnost mnogo koristi u stručno-znanstvenom, kao i u političkom diskursu, jer: "ono, što je supsidijarnost u EU, to je decentralizacija u okviru demokratskih država".¹ Sam pojam povezan je sa socijalnim naukom katoličke Crkve, jer je papa Pio XI u enciklici " *Quadragesimo anno*" precizno zapisao: " Kao što ne valja pojedincima oduzimati i predavati državi one poslove koje oni mogu obavljati na vlastitu odgovornost i vlastitom marljivošću, tako je nepravedno i vrlo škodljivo i za javni poredak opasno davati većemu i višemu društvu one poslove koje mogu izvršavati manje i niže jedinice." Ovom rečenicom socijalni nauk katoličke crkve poručuje da unutar državne zajednice nužno trebaju postojati po vertikali ustrojene jedinice vlasti i odgovornosti, shodno antropološkoj viziji u kojoj država, društvo, zajednica ne može biti iznad osobe pojedinca.

¹ Šimac Neven, *Subsidijarnost, decentralizacija, dekoncentracija-načela, dometi,dileme-*, Zbornik radova, «Regionalizam-pravni i politički aspekt», Sveučilište u Splitu Pravni fakultet, Split, 2007.. str. 17.

Shodno ideji i praksi načela supsidijarnosti, vrhovne vlasti pri donošenju pravnih akata, koji se tiču nižih jedinica, trebale bi se s njima konzultirati. Konkretno u članku 4 rečeno je : "koliko je to moguće, pravovremeno, na odgovarajući način, pitati za mišljenje u postupku pripremanja i donošenja odluka koje ih se neposredno tiču."

Pravo na udruživanje je također važno u smislu jačanja pozicije prema središnjoj vlasti, ali i rješavanja mnogih pitanja koja nadilaze granice lokalne i regionalne samouprave, pa i državnih granica.

"U osnovi, Povelja je prvi i za sada jedini pravno obvezujući međunarodni dokument (pravnog statusa konvencije) kojim se određuju opći standardi lokalne samouprave koji osiguravaju i jamče političku, upravnu i financijsku autonomiju lokalnih i regionalnih vlasti. Ona je već danas dio europskog pravnog poretka, a svojim značenjem zrači i izvan europskog kontinenta. Slijedom ovih iskustava pokrenuta je i inicijativa za izradu i prihvaćanje svjetske povelje o lokalnoj samoupravi." ²

Uspješan rad na afirmaciji načela i prakse Europske povelje o lokalnoj samoupravi potaknuo je Kongres regionalnih i lokalnih vlasti Vijeća Europe, da u smislu afirmacije načela supsidijarnosti, kao i načela solidarnosti i jačanja kohezionih vrednota u europskom društvu sačini i Preporuku 34 o Nacrtu Europske povelje o regionalnoj samoupravi, koju je nakon rasprave kongres i usvojio 5. lipnja 1997. godine. Za razliku od Europske povelje o lokalnoj samoupravi, Europska povelja o regionalnoj samoupravi unatoč brojnim raspravama u Vijeću Europe nije postala Konvencija, analogno Europskoj povelji o lokalnoj samoupravi. O istoj se i nadalje vode rasprave u smislu može li ona jednoga dana također postati pravnoobvezujući akt ili će i dalje biti na razini preporuke, što nam se čini da je bliže istini.

Nakon ove kraće analize dva važna akta Vijeća Europe, organizacije koja je na određeni način bila za mnoge europske zemlje "vježbaonica" na putu prilagođavanja i prihvaćanja europskih pravnih stečevina (acquis communautaire), te početku pristupnih pregovora i zaključenja ugovora o punopravnom članstvu u Europskoj Uniji. Spomenut ćemo još nekoliko važnijih dokumenata europskih institucija o regionalizmu.

- a) Povelju Zajednice za regionalizaciju koju je usvojio Europski parlament 1988.
- b) Deklaraciju o regionalizaciji Skupštine europskih regija 1996.
- c) Nacrt europske povelje o regionalnoj demokraciji koji je utvrdio Kongres regionalnih i lokalnih vlasti Europe 2008.
- d) Dokument "Temeljni koncept i zajednička načela regionalne samouprave" koji je kao dodatak Helsinške deklaracije prihvatila Konferencija ministara odgovornih za lokalnu i regionalnu samoupravu 2002.

² Brunčić Davor, Oblikovanje srednjeg stupnja upravnog ustrojstva Republike Hrvatske u svjetlu iskustva suvremenih europskih država, doktorski rad, Pravni fakultet Osijek, Osijek 2010., str. 121.

- e) Dokument "Referentni okvir za regionalnu demokraciju" koji je kao dodatak Utrechtske deklaracije prihvatila Konferencija ministara odgovornih za lokalnu i regionalnu samoupravu 2009.³

Ova dva zadnja dokumenta čini nam se da predstavljaju nastavak operacionalizacije ideja iz Europske povelje o regionalnoj samoupravi i o njima će se voditi rasprave. "Načelo partnerstva kao jedno od temeljnih načela upravljanja strukturnim fondovima trebalo je ojačati utjecaj regionalne razine vlasti, ali i subjekata izvan sustava državne i javne uprave na vođenje regionalne politike. Međutim, nakon prvotnog širenja ideje o "Europi regija" s početka 1990-ih, koja je nadahnuta upravo afirmacijom regionalne politike, čini se da je došlo do određene stagnacije u tom pogledu. Lokalni i regionalni subjekti ipak nisu postali potpuno ravnopravni s nacionalnim državama koje se još uvijek javljaju kao ključni partner europskih institucija. Kao što se vidi iz analize ključnih reformi regionalne politike, nacionalne su države ipak uspjele zadržati ulogu vratara (gatekeeper) koji samo u iznimnim situacijama dopušta značajniji ulazak drugih (subnacionalnih) igrača u proces javne politike. To se posebno vidi prema pristupu Komisije u novim tranzicijskim zemljama članicama EU."⁴

Ovdje je možda suvislo se upitati postoji li generalno europski model regionalne samouprave. Naime, proces regionalizacije zahvatio je cijelu Europu (aktualno više novu nego staru) s ciljem usklađivanja pravnih standarda koji bi pospješivali integracijske procese, posebice u novoj, tranzicijskoj Europi. U tu svrhu postoje pravni, institucijski i financijski instrumenti potpore. Nadalje, u cijeloj Europi postoje regionalne jedinice, no one su različite veličine i različitog pravnog statusa, ali nedvojbeno su ustrojene i konektirane s procesima dekoncentracije i decentralizacije vlasti. Jednostavno treba kazati da opće formule, standardnog obrasca europska tradicija i europska pravna pozitivna nema, vezano za europsku regionalnu politiku.

Što se u Hrvatskoj danas čini?

U hrvatskoj povijesti regije kao upravne i samoupravne teritorijalne jedinice nisu egzistirale. No ni unatoč trudu nekih da nađu konekcije između povijesnog županijskog ustroja i aktualne područne (regionalne) samouprave, također držimo da nisu u pravu. Vjerujem da je sada vrijeme da se ovo pitanje otvori i na političkoj pozornici puno hrabrije, a onda i učinkovitije. Rasprave o neujednačenom razvoju Republike Hrvatske prisutne su u medijskom prostoru u smislu kuknjave i niskih političkih udaraca, što zasigurno ne umanjuje devijacije u gospodarskom smislu, nego otvara prostor za političku promociju ne regionalnih pitanja nego regionalističke ili još bolje rečeno izolacionističke matrice.

³ Isti, str.186.

⁴ Đulabić Vedran, Regionalizam i regionalna politika, Društveno veleučilište u Zagrebu, Zagreb, 2007. str. 120.

Citirat ćemo rečenicu bivšeg francuskog predsjednika Mitterranda: " Francuska je imala potrebu za jakom centralnom vlašću da bi se konstituirala. Ona danas ima potrebu za decentralizacijom da se ne bi raspala"⁵, ili Jacquesa Delorsa da će "Europa trebati snažne regije; ona će biti zasnovana na područjima koja vuku gospodarske resurse, što je cilj za kojeg su departementi premali".⁶

I ovdje je vidljivo da europske regije imaju prvenstvenu zadaću afirmacije načela supsidijarnosti, usko povezano s gospodarskim razvojem. One u sebi uključuju razinu odlučivanja i odgovornosti višu od lokalne jedinice, a koja opet zbog "blizine građana-birača" to bolje može realizirati nego središnja vlada. "U tom sklopu, prema stanovištu Europskog parlamenta, regionalizacija u zajednici je čimbenik razvoja i socijalne kohezije, čimbenik demokratizacije u europskim integracijama te čimbenik promoviranja kulturnih vrijednosti."⁷ Da regionalna koncepcija razvitka Hrvatske polako ulazi u politički i pravni život Hrvatske prezentno govori činjenica donošenja Zakona o regionalnom razvoju Hrvatske 2009. godine.⁸ Očito da Zakon nije donio poboljšanja, jer danas u saborskoj proceduri novi Nacrt prijedloga Zakona o regionalnom razvoju Republike Hrvatske čije donošenje se očekuje u ovoj godini, a koji će vjerojatno s potrebnim popratnim aktima stupiti na snagu početkom 2015. godine. Treba spomenuti i to da je krajem prošle godine u Hrvatskoj bio pokušaj ustavnih promjena, koje su sadržavale i pitanja ustavnog definiranja regionalizacije Hrvatske. Aktualni predsjednik Repulike Hrvatske ovih dana formirao je Stručno povjerenstvo Predsjednika RH za ustavna pitanja, sastavljeno od hrvatskih sveučilišnih profesora ustavnog prava sa zadaćom da pripreme tekst novog ustava, korespondentnog s današnjim vremenom. Očekuje se da će tekst biti pripremljen u roku od godine dana i kao takav ponuđen Saboru na raspravu . Pitanjima lokalne i regionalne samouprave, kako se najavljuje, bit će posvećana posebna pozornost, jer to pitanje u Hrvatskoj je već dugo vremena otvoreno.

Kratak pregled upravnog ustrojstva Bosne i Hercegovine od Osmanlijskog razdoblja do socijalističke Jugoslavije

Upravno ustrojstvo Bosne i Hercegovine u kasnom Osmanskom, Austro-Ugarskom, te u razdoblju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca nije imalo radikalnih promjena, nego se postupno poboljšavalo i terminološki prilagođavalo velikim političko-državnopravnim mijenama.

U naslovu naznačenom vremenu BiH do 1929. godine bila je podijeljena na 6 mutesarifa-regija-okruga-oblasti, na 55 kajmakamata-srezova-kotara od kojih su gradski bili (Banja Luka, Mostar, Sarajevo i Tuzla), te na 23 mudirata-kotarske ispostave, a najniže

⁵ Brunčić Davor, n.dj., str.424.

⁶ Isti, str. 417.

⁷ Isti, str. 416.

⁸ Narodne novine (NN), Zagreb, 153/09.

jedinice s elementom samouprave, bile su općine i koje su kao administrativne jedinice imale tri razine: organizirane gradske općine (66), organizirane seoske općine (26) i neorganizirane seoske općine-varošice (19), kojih je sveukupno bilo 111.

Grad Sarajevo od 1884. godine i grad Mostar od 1890. godine sa svojim statutima, prema kojima se upravljalo u gradu, imali su zaseban status. Car i kralj Franjo Josip je 17. Veljače (februara) 1910. sankcionirao zemaljski ustav (štatut) i prateće zakone, među kojima je bio i Zakon o kotarskim vijećima, koji je predstavljao novinu u smislu uspostavljanja i kotarske samouprave. Ustav Kraljevine SHS iz 1921. godine predvidio je podjelu zemlje na oblasti, kotare (srezove) i općine. Zakonom o općoj upravi iz 1922. godine, kao i Zakonom o oblasnoj i sreskoj samoupravi i Uredbom o podjeli zemlje na oblasti od 26. travnja (aprila) 1922. godine, bile su provedene ustavne odredbe.

BiH sastojala se od 6 oblasti: Tuzlanska, Sarajevska, Mostarska, Travnička, Bihaćka sa sjedištem u gradovima prema kojemu su oblasti dobile ime, te Vrbaska oblast sa sjedištem u Banja Luci. Broj kotara ostao je isti.

Početak 1929. godine uvođenjem novog kursa u upravljanju državom i na unutarnjem ustrojstvu države nastupile su promjene. Zakonom o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja država je umjesto Kraljevine SHS nazvana Kraljevinom Jugoslavijom, a upravno je bila podijeljena na 9 banovina. Dvije banovine imale su središte u BiH gradovima: Vrbaska u Banja Luci i Drinska u Sarajevu. Banovine su bile podijeljene na kotare i općine, s tim što je Zakonom o gradskim općinama iz 1934. godine na području BiH bilo formirano 7 gradskih općina: Banja Luka, Bihać, Livno, Mostar, Sarajevo, Travnik i Tuzla.

Formiranjem Banovine Hrvatske 1939. godine kao prve teritorijalne jedinice u projektiranoj decentralizaciji i federalizaciji Kraljevine Jugoslavije, derogirane su banovine iz 1929. godine, a formiranjem Nezavisne države Hrvatske 1941. godine na području BiH formirane su slijedeće Velike župe: Dubrava, Gora, Hum, Krbava-Psat, Lašva-Glaž, Pliva-Rama, Posavje, Sana-Luka, Usora-Soli, Vrhbosna, s time da pri formiranju pojedinih Velikih župa nisu bile poštovane granice iz 1918. godine.

Članom 3 Ustava Narodne Republike Bosne i Hercegovine iz 1946. g. bilo je propisano da BiH obuhvaća slijedeće okruge: banjalučki, bihaćki, dobojski, hercegovački, sarajevski, travnički, tuzlanski i područje grada Sarajeva.

Unutarnja uprava u Bosni i Hercegovini u Austro - Ugarskom razdoblju

O političkim, gospodarskim, kulturnim, prometnim i inim dostignućima Bosne i Hercegovine u vremenu od 1878. godine do 1918. ne postoje u povijesnoj literaturi usaglašena stajališta. Dakle, za neke autore to je bio priključak Bosne i Hercegovine u građanski europski krug, dok drugi smatraju da je to vrijeme išlo na štetu emancipacije

pojedinih konfesionalnih zajednica, odnosno vice versa na korist drugih. No, kako je naša tema regionalizacija, a vezano s njom i decentralizacija u Bosni i Hercegovini, a podredno i njihovi temeljni postulati uobličeni u supsidijarnosti, nacionalnoj ravnopravnosti, te socijalnoj inkluziji i kompatibilnosti društvenih struktura, držimo da je za razumijevanje i prevladavanje sadašnjeg, prema većini parametara nezadovoljavajućeg stanja, potrebno upoznati se s tadašnjim pravnim i političkim standardima an gro.

Ustavnopravni poredak u Bosni i Hercegovini nakon aneksije 1908. godine značajnu regulaciju doživio je 17. veljače (februara) 1910. godine kada je Car i Kralj Franjo Josip sankcionirao ustav (štatut) za BiH zajedno s Izbornim redom i saborskim Poslovníkom, kao i Zakonom o skupljanju, Zakonom o društvima, te Zakonom o kotarskim vijećima⁹. Zemlja je i dalje bila podijeljena na 6 okruga i 51 kotar, s tim što su već ranije, 1907. godine bili doneseni Zakon o upravi seoskih općina u Bosni i Hercegovini¹⁰ i Zakon za upravu gradskih općina u Bosni i Hercegovini s izbornim redom.¹¹

Početak prošlog stoljeća BiH upravno na najnižoj razini bila je ustrojena na slijedeći način: Seoske poslove u selima, koja nisu bila organizirana u općine vršili su predstavnici sela, glavari, knezovi ili muktari ovisno o konfesionalnoj pripadnosti sela.¹² Viši stupanj integracije bile su seoske i gradske općine. Ova tri oblika upravne asocijacije možemo zvati i lokalnom samoupravom u BiH.

"Generalno, sastav opštinskih vijeća bio je odraz političkih prilika i osjetljive nacionalno-konfesionalne strukture u Bosni i Hercegovini, ali je evidentno da su najmanje administrativno-teritorijalne zajednice dobile mala lokalna predstavništva prije nego što je Bosna i Hercegovina dobila, odnosno Sabor...Izbornost opštinskih vijećnika i pravo na inicijativu, funkcije od lokalnog interesa i princip samofinanciranja, bili su oni elementi, ali samo elementi, koji su ovako organizovane lokalne zajednice suštinski svrstavale u samoupravne, iako sa jako ograničenom autonomijom i neravnomjerno raspoređenom odgovornošću."¹³

Upravo i radi segmenta proporcijane zastupljenosti, no naravno i radi drugih socijalnih potreba bili su izvršeni popisi stanovništva u Bosni i Hercegovini i to: 1879., 1885., 1895., i 1910. godine, te 1921. g, kao 1931. godine u okviru Kraljevine SHS/Jugoslavije.

⁹ . Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, (GZN) komad II/ 1910. 21. februara. 70.

¹⁰ . GZN, komad III./ 1907. 16. marta. 35.

¹¹ . GZN, komad VII/1907. 16. aprila. 97.

¹² Seka, Brkljača, Lokalna samouprava u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1941. godine, Zbornik radova: Mustafa Imamović 45 godina naučnog i publicističkog rada, Sarajevo/Gradačac, 2010, str. 314.

¹³ Isti, str.315.

Prema rezultatima popisa žiteljstva u vrijeme vladavine Austro-Ugarske u općinskim i gradskim vijećima utvrđen je srazmjerni odnos vijećnika. "Razmjerna podjela općinskih mandata po konfesijama pokazala se nužnom, jerbo pripadnici različitih vjeroispovijesti tvore ne samo konfesionalno i nacionalno, nego i socijalno i privredno usko združene skupine. Njihov solidarni unutrašnji sklad luči ih tijekom oštrije prema vani od drugih i stoga veća zaštita manjina zahtjeva, da svaka takva skupina ima u općinskom vijeću svoje vlastite zastupnike."¹⁴ Citirani tekst držimo neobično važnim. Naime, proporcija ne samo konfesionalna, nego i socijalno društvena pokazatelj je otvorenosti određene zajednice. Razvojna zajednica nužno pretpostavlja imovinsku diferentnost, s tim da unutar svake konfesije na istim pravima biva omogućena razvojna šarolikost. Jednostavno rečeno nije samo za jedne da budu postolari ili seljaci, a za druge bankari i posjednici. Držimo da ovi pravni akti smisleno ucrtavaju pravolinijski put u diferentnu političku zajednicu, no bez skrivenih smicalica.

Donošenjem statuta, njegovim Izbornim redom i izabranim zastupnicima, kao i virilistima-imenovanim, omogućen je nastavak fino tkane ideje o ravnopravnosti, dakle ne samo konfesionalno-vjerske, nego isto tako i socijalno egzistencijalne. S druge strane ne treba smetnuti s uma da je to vrijeme s kraja 19. i početka 20. stoljeća, kada je u cijeloj Europi rasprostranjena politička i pravna bitka za širenjem kruga osoba s aktivnim i pasivnim pravom glasa. Propisi o tomu korespondentni su sa širim BiH okruženjem.

Zakon o kotarskim vijećima može se u tome svjetlu promatrati samo kao korak dalje u širenju samouprave i na prostor dotada isključivo upravne nadležnosti. Naime kotarsko vijeće birali su zastupnici seoskih općina, te gradskih općina i najviše oporezovanih. "Svaki skup bira za se svoje zastupnike izravno u kotarsko vijeće, pa se stoga dijeli u zasebna, po vjeroispovijesti birača, sastavljena izborna tijela" (čl. 12 zakona). Kotarsko vijeće sudjelovalo je u upravi javnih poslova kotara i na poziv kotarskog predstojnika po pravilu, dva puta godišnje se sastajalo u kotarskom mjestu.

Što vidimo kao pozitivum u unutarnjoj upravi u Austro - Ugarskom razdoblju

Promjena unutarnjeg upravnog ustrojstva u svakoj državnoj zajednici izaziva polemike i politička prestrajavanja. Iskustvo BiH u tome smislu je paradigmatično. Naime, okupacija BiH, a kasnije i aneksija od strane Austro-Ugarske što se tiče unutarnje uprave nije bila fokusno opredijeljena na lomove, nego na dogradnju i to od nižih razina, pa do najviše. Usput napominjemo da je stranačko-politički život u BiH započeo osnivanjem nacionalno-konfesionalnih političkih stranaka početkom 20-tog stoljeća, dakle u vrijeme o kojem raspravljamo i kojega kontekstualiziramo kao pozitivan trend u uspostavljanju nacionalno-konfesionalne ravnopravnosti u institucionalnom smislu.

¹⁴ Izvještaj o upravi u Bosni i Hercegovini, Zagreb, 1906. citirano prema S. Brkljača, n. dj., str. 316.

Zakonom o upravi seoskih općina u Bosni i Hercegovini od 16. 03. 1907., kao i Zakonom za upravu gradskih općina u Bosni i Hercegovini s izbornim redom od 16. 04. 1907. godine, u najnižim upravnim i samoupravnim jedinicama apostrofirana je konfesionalna ravnopravnost stanovništva. Konkretno, paragrafom 4 Zakona za upravu gradskih općina propisano je: "Općinsko vijeće biraju općinski stanovnici sa pravom izbora obzirom na u tački III izbornoga reda ustanovljenu razdiobu mandata po vjeroispovijestima i u okviru ovijeh sa relativnom većinom glasova."

Izborni red za gradske općine u Bosni i Hercegovini, pak u točki XVI propisao je: "Gradski podnačelnik bira se na isti način, ali s ograničenjem, da se u onim općinama, u kojima najmanje četvrtina birača s aktivnim pravom izbora nije od iste vjeroispovijesti, kao novoizabrani gradski načelnik, samo one glasovnice u obzir smiju uzeti, koje glase na općinskog vijećnika, koji ne pripada vjeroispovijesti gradskog načelnika."

U točki XVII pak bilo je propisano: "Na isti način bira se u onim općinama, koje su već do sada imale dva podnačelnika, drugi podnačelnik s tim ograničenjem, da se svi oni glasovi, koji se dadu za pripadnike onih vjeroispovijesti, kojima pripadaju gradski načelnik i prvi podnačelnik, pri skrutiniju ne uzmu u obzir."

Za primjetiti je prvo da su birački popisi bili sređeni vrlo precizno, kako u konfesionalnom tako i socijalnom smislu. Drugo, bez obzira na izlaznost birača, prema njihovoj brojčanoj snazi određivani su njihovi predstavnici. Te treće, da ovisno o konfesionalnoj strukturi općine ovisio je i broj podnačelnika.

Nama se ovo čini veoma važnim, jer upravo najniži stupanj vlasti i samouprave do dan danas odlučuje o onim ljudskim pitanjima koja su usko povezana s egzistencijalnim i moralnim vrednotama. Zadržavanje ovakvih načela, u pravilu vodi ka integraciji. Protivna načela vode ka dezintegraciji, gdje pojedina nacionalna skupina ističe i traži vlastitu većinu.

Ubrzo nakon ovih zakona Austro-Ugarske vlasti donijele su i oktroyirani Ustav 1910. godine, koji je također načela konfesionalnosti ozakonio kao prioritet. Ustavom je broj članova Sabora limitiran na 92, od kojih je 20 bilo pozvanih, a 72 birana. Nakon izbora 1910. godine Srpskoj narodnoj organizaciji pripao je 31 mandat, Muslimanskoj narodnoj organizaciji 24, Hrvatskoj narodnoj zajednici 12 i Hrvatskoj katoličkoj udruzi 4, a jedan mandat židovskoj zajednici, od sveukupno 72. Promatrajući ove rezultate može se reći da su stanovnici BiH u konfesionalno-nacionalnom smislu bili u ravnopravnoj poziciji, jer je jedan, uvjetno rečeno, pravoslavni mandat dolazio na 33.714 stanovnika, katolički na 33.373, a muslimanski na 33.355.¹⁵

¹⁵ . Mustafa Imamović, Pravni položaj i unutrašnjo-politički razvitak BiH od 1878. do 1914. "Magistrat" i Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2007. str.274.

Daljnji pokušaj u nacionalnom balansiranju u upravi zemlje dogodio se i Zakonom o kotarskim vijećima iz 1910. Taj zakon donesen je zajedno s Ustavom. Tako u paragrafu 26 Izbornog reda za kotarska vijeća bilo je propisano: "Svakoj vjeroispovijesti pripada pravo, da dobije srazmjern broj mandata u kotarskom vijeću. Ovaj se broj ravna po brojkama stanovništva, ustanovljenim na osnovu posljednjeg zvaničnog popisa pučanstva..."

Dakle, unutarnja upravna struktura Bosne i Hercegovine na početku prošlog stoljeća bila je sastavljena od: seoskih i gradskih općina, kotara, šest okruga i autonomnih vrhovnih tijela: Sabora i Vlade.

U svim ovim tijelima zakonski je unaprijed temeljem nacionalnih i socijalnih kriterija uspostavljen predstavnički i izvršni sustav vlasti. Držimo da je to upravo bila čvrsta podloga za upravno postupanje i nemijenjanje granica (područja) pojedinih jedinica. Usudili bi se i tvrditi da je time kroz formalitet, a vjerujem i fakticitet, ispunjavana, u ovom današnjem vremenu ispisana konstitutivnost naroda i građana ove zemlje. Bolji poznavaoi toga vremena mogu to i posvjedočiti ili demantirati. Na kraju držimo da nemijenjanje područja jedinica uprave i samouprave, nego njihova idejno-praktična dogradnja novim sadržajima i standardima vremena (nacionalna identifikacija i socijalna pluralizacija) je tim pluralističkim zajednicama pružalo prostor slobode i napretka.

Napuštanje nacionalne i socijalne etabliranosti u unutarnjoj upravi u Bosni i Hercegovini

Promjena koncepta i sadržaja unutarnje upravne organizacije Bosne i Hercegovine nije došla iz političkih i stručnih rasprava u samoj zemlji, nego temeljem promjena političkih odnosa u Kraljevini Jugoslaviji. Naime uvođenjem osobne vladavine Kralja Aleksandra 1929. godine- ukidanjem Ustava i Narodne skupštine, mijenjala se i filozofija o unutarnjoj: ljudskoj, političkoj, nacionalnoj i drugoj utemeljenosti, kako lokalno-regionalne, tako i cijele državne zajednice.

Redom bilo je to ovako. Dugogodišnje regionalne uprave uobličene kroz okruge-oblasti brisane su i zamijenjene jedinicama baziranim na punoj centralizaciji zemlje. Naime, cijela Kraljevina Jugoslavija bila je od 1929. g. podijeljena na banovine,¹⁶ pri čemu je bilo izbrisano povijesno upravno nasljeđe zemalja koje su 1918. godine stvorile novu državu.

Novim Zakonom o gradskim opštinama iz 1934. godine¹⁷ nestale su odredbe, koje su propisivale proporcionalnost, kako nacionalnu tako i socijalnu, a uveden je klasičan većinski sustav. Kraljevina Jugoslavija u smislu nametanja i očuvanja nacionalnog integralizma i državnog centralizma ispuštala je iz legislative sav pozitivum, koji je u

¹⁶ Službene novine Kraljevine Jugoslavije, Beograd, broj 233-XCVI, od 5. oktobra 1929.

¹⁷ SN, Beograd, broj 169-XLIII, od 25. jula 1934.

pojedinih dijelovima zemlje postojao u ranija vremena. I što je rezultat toga bio! Nije prošlo ni desetak godina počele su silne rasprave i politički nesporazumi upravo oko unutarnjeg upravnog razvoja zemlje. U istoj Kraljevini bile su na različitom stupnju identifikacije formirane nacije, što neformalno i šutke priznavane, a isto tako i nepriznavane, ali i jedne i druge su srpsku upravnu i političku dominaciju, kako na nižim i srednjm razinama vlasti, tako i najvišim, počele osporavati.

Naime, još i onda nije bilo moguće olako se odnositi prema pitanju nacionalno-institucionalne jednakopravnosti. Propusti u jasno i decidirano određenoj legislativi izbalansirane zastupljenosti u pravilu dovode do traženja lakših rješenja, rješenja u vidu što snažnijeg nacionalnog etabliranja, po mogućnosti i kroz teritorijalnu definiranost i zaokruženost.

Političkim trgovinama bila je stvorena za početak Banovina Hrvatska 1939. godine¹⁸, ne putem zakona, nego Uredbom, što je dovoljno govorilo o političkim odnosima u samoj zemlji.

Zaključno formiranje banovina 1929. g. i Banovine Hrvatske 1939.g. dugoodržavana unutarnja podjela BiH na okruge nestala je. To je pogađalo žitelje u Bosni i Hercegovini, a najviše muslimansko stanovništvo, jer se time brisao i identitet Bosne i Hercegovine. U vrijeme NDH uspostavljene Velike župe bile su u funkciji državotvornog autokratizma a nikakvih izbora nije ni bilo, tako da nema potrebe o njima govoriti. Stvaranjem Narodne Republike Bosne i Hercegovine u njoj se na unutarnjoj upravnoj sceni vraća, s malim izmjenama organizacija slična Austro-Ugarskoj, ali bez jasnih zakonskih određenja unutarnjeg strukturiranja upravnih i državnih tijela.

Temeljem svega možemo za povijesni razvitak unutarnjeg ustrojstva Bosne i Hercegovine možemo rezimirati da su i prije donošenja Ustava iz 1910. godine na nižim razinama vlasti bila uspostavljena predstavništva srazmjernog karaktera, vođena konfesionalno-vjerskim i socijalno-gospodarskim načelima. Sam Ustav, kao i prateći izborni zakoni i poslovnici izborna načela afirmirali su prividno na liniji podjele, ali stvarno na afirmaciji ravnopravnosti konfesionalne s tendencijom da nacionalnost i socijalnost ne trivijaliziraju nego harmoniziraju. Upravo u tim shvaćanjima promatramo i dugovječnost pojedinih upravnih institucija, koje su mijenjale nazive, shodno novom dobu i vremenu, no ne i prekranje zemljopisnih granica.

Čini nam se da su tada na djelu bila dva bitna kriterija za unutarnje upravno-samoupravno razgraničenje. Prvo poštovanje zemljopisnih, prirodnih i socijalnih odrednica u oblikovanju administrativne jedinice, te shodno opet novom dobu – stvaranju nacionalnih

¹⁸ SN, Beograd, broj 194-A-L-XVIII, od 26. augusta 1939.

individualiteta, njihovo prepoznavanje i socijano-nacionalno vrednovanje i protežiranje i kao kolektiviteta i kao individualiteta kroz precizno definiranu i propisanu srazmjernost.

Izbjegavanjem građansko demokratskog načela u formi vladavine većine, uspjele se održati konfesionalno heterogene administrativne zajednice. Taj model izborni od Sabora do lokalnih samoupravnih tijela garantirao je cijelom stanovništvu određene zajednice, da će, bez obzira na promjenjivost politike i političkih opredjeljenja, modernim rječnikom rečeno, osnovna ljudska prava bit provedena i u praksi.

Taj model sa stajališta modernih političkih shvaćanja je anakronizam. No društvena zbilja u jednom vremenu prihvatila ga je. Ozbiljni politički potresi u Kraljevini SHS/Jugoslaviji počeli su s banovinskim uređenjem, jedinicama koje su također ustrojene na prirodnim, zemljopisnim i ekonomskim odrednicama, ali one su izgubile unutarnju koherentnost ponajprije kroz izostavljanje konfesionalne srazmjernosti.

U socijalističkom razdoblju nije zakonski bila definirana nacionalna srazmjernost u pojedinim upravnim jedinicama, nego su putem partijskih načela i programa o nacionalnoj izbalansiranosti, popunjavana pojedina mjesta u legislativi i egzekutivi, pa možemo reći da je poštovana donekle brojka, ali ne i građanska vrijednost - pojedinac u sveukupnosti, bio je to ipak jednopartijski sustav.

Unutarnja upravna rješenja od 1990. godine odudaraju od povijesnih, koja su onovremeno BiH priskrbila sveukupni pluralitet i poveznicu sa suvremenošću.

Što danas činiti na ovom planu u Bosni i Hercegovini?

Dopustite nam slobodu da iskočimo iz povijesti i da spomenemo, između ostalih, možda i ne baš međusobno kompatibilna, ali sukladna nazivu ovoga članka, potencijalno dva modela teritorijalnog ustroja u budućnosti za Bosnu i Hercegovinu i to, kako nam se čini povijesnim zasadama kompatibilna, otvorenošću ka europskoj budućnosti zemlje nelimitirana, a u vezi unutarnje organizacije Bosne i Hercegovine, sadržajna- po nama pravedna, nacionalno-građanski sveobuhvatna i kao platforme za raspravu pogodna.

Prvo je dokument pod nazivom: Bosna i Hercegovina - izvor nestabilnosti i prijetnja miru, ili buduća članica EU-a, upućen od Biskupa Biskupske konferencije Bosne i Hercegovine 29.10. 2005. godine. Kada ovo ističemo dvije stvari držimo za bitne. Prvo, za nas je njena teritorijalna opstojnost neupitna s jedne strane, te drugo, shodno tomu i unutarnja demokracija u ama baš svim aspektima s druge strane. Jesu li ove konstatacije danas u zemlji ispunjene zbiljskim sadržajem. Držimo da u ovom trenutku nisu iz vrlo jednostavnog razloga jer pristupanje Europskoj uniji je u neafirmativnom ozračju. Naravno, nadamo se da nećemo biti shvaćeni u smislu da je Europska Unija jedina mjera demokracije. Ne, naravno. No, danas kada je politika bar verbalno u cijeloj jugoistočnoj Europi okrenuta u nakani ugradnje europskih standarda u unutarnji pravni poredak svake zemlje, onda takav

"manifest" držimo i demokratskim činom i poželjnim izborom. Svaka zemlja pristupajući Europskoj Uniji činila je u većem ili u manjem dijelu i promjene u upravnom ustrojstvu zemlje, naravno temeljem vlastitih stručnih i političkih ideja, jer ni Europa nema "šprancu" za regionalni i unutarnji ustroj, ali ima načela upisana u svojim dokumentima. U radu smo šire elaborirali ustrojstvo lokalnih jedinica u građanskom razdoblju Bosne i Hercegovine, apostrofirajući mehanizme, spojnice konfesionalnog i socijalnog sadržaja. Na tomu fonu vidimo i zaključke Biskupske konferencije koji u koncepciji četiri regionalne jedinice žele pomiriti povijest, nacionalitet, prirodnost, gospodarsku otvorenost i koncepcijsku i sadržajnu budućnost. Ona pruža multikonfesionalno i svako drugo multi, no stavlja u odgovornost nacionalne elite sve tri zajednice u davanju životnih i ljudskih šansi pripadnicima manjinskih zajednica u svakoj jedinici. Te jedinice (regije) po koncepciji Biskupske konferencije bile bi abecedno: Banjalučka, Mostarska, Sarajevska i Tuzlanska. U svojoj povijesti Bosna i Hercegovina takav unutarnji ustroj je imala. Ovaj koncept je bosansko-hercegovački, europski, demokratski, no pitanje je s obzirom na činjenicu da nešto što je u Bosni i Hercegovini koncipirano 1995. godine kao privremeno, danas postalo relativno okamenjeno i manje vjerojatno da kao ideja za sada može naći sugovornike u entitetu Republike Srpske. No, vrijedi pokušati i mi smo to iznijeli kao platformu za eventualne razgovore i diskusiju. Upravo zbog ovih zadnjih rečenica čini nam se da u kontekstu približavanja Bosne i Hercegovine Europskoj Uniji bi ovdje trebalo dati i pozornosti rezoluciji Europskog parlamenta o unutarnjoj koncepciji Bosne i Hercegovine. Naime, ako smo dobro razumjeli zalaganje tvorca rezolucije idu u pravcu decentralizacije cijele zemlje, suprotno tendencijama centralizacije i secesije.

U tekstu o povijesnom razvitku unutarnje uprave u Bosni i Hercegovini naglašavali smo sadržajni kontinuitet pojedinih tvornih unutarnjih jedinica od osmanlijskog razdoblja sve do Kraljevine Jugoslavije, bez obzira na promjene nazivlja.

Sadašnju asimetričnost u Bosni i Hercegovini, kroz ustavnu i upravno-unutarnju različitost u dva entiteta predstavlja nimalo lako pregnuće u traženju kompatibilnosti od lokalne, do nazovimo regionalne, odnosno do središnje državne razine. Kako promovirati decentralizaciju, a da čvrste, ustavima fiksirane jedinice ostanu s jedne strane, te da postanu funkcionalne, što danas nisu, s druge strane. Naime, držimo da je za nadogradnju daytonske konstrukcije Bosne i Hercegovine sada pravo vrijeme, jer postojeće europske ideje o fragmentaciji pojedinih država, mogu ići samo na ruku potencijalnim secesionistima. Lijek protiv toga nije centralizacija, nego regionalizacija-kantonizacija čini nam se nalik nečemu što vrlo uspješno egzistira u vrlo dobro uređenoj državi, koja se naziva Švicarska. U tome smislu hrvatski eurozastupnik Tonionio Picula vidi kantone kao "poslovne modele državnog ustrojstva, gdje se na sretan način spajaju konstitutivna prava naroda, ali i prava građana", te se time postiže "institucionalna simetrija između dva entiteta".¹⁹ Ta ideja u suprotnosti je s mišljenjima o ukidanju županija/kantona u Federaciji BiH, jer objektivno njihovo ukidanje

¹⁹. tportal.hr/Hina, 31.03.2014. autorica Lucija Bušić

dovelo bi do velike političke polarizacije u Federaciji BiH. Za ovakav pristup nadogradnje unutarnje organizacije Bosne i Hercegovine vjerujemo da postoje objektivne okolnosti. Isto tako da ovaj model može biti pozitivna osnova za raspravu. A rasprava prvenstveno unutar bosansko-hercegovačkog establišmenta u ovim i sličnim pitanjima je, po nama sa strane, a vjerujem i generalno, uvijek dobrodošla.

ZAKLJUČAK

Pitanje unutarnjeg ustroja svake zemlje jedno je od važnih pitanja za ocjenu demokratičnosti pojedine političke zajednice, njenog uspješnog gospodarskog razvoja, kao i za poštivanje građanskih i nacionalnih prava dotične zajednice. U Republici Hrvatskoj županije su bile stoljetne upravne i samoupravne asocijacije, uz koje su postojali i kraljevski slobodni gradovi, te u primorskom dijelu snažne komunalne zajednice sa svojim statutarnim uređenjem i pravima. U građanskom razdoblju kao lokane zajednice egzistirale su općine, gradovi i kotari.

Bosna i Hercegovina također je, nakon osmanlijske vladavine, u svojoj unutarnjoj upravnoj kompoziciji imala okruge-regije-oblasti, čiji broj je varirao, a najčešće je bila podijeljena na šest jedinica. Uz njih postojali su također kotari, gradovi i općine-diferentno organizirane.

Nakon proglašenja samostalnosti Republika Hrvatska je akceptirala svoju prošlost u smislu unutarnje upravne organizacije, dok je u Bosni i Hercegovini ista postavljena na drugačije osnove, posljedično vezano uz mirovne procese i pravne akte.

Izazovi i potrebe za usklađivanjem unutarnjeg razvoja s modernim vremenom prisutni su u obje zemlje. Republika Hrvatska će vjerojato tu materiju u narednom vremenu regulirati i ustavnim odrednicama, kao i novom zakonskom regulativom. S druge strane pitanje unutarnjeg ustroja Bosne i Hercegovine ostaje otvorenim, a mi smo se u ovom članku usudili progovoriti o tomu i dati skromne, ne nove, prijedloge i teze za razmišljanje i raspravu, dakle želimo u istoj sudjelovati.

LITERATURA

1. Seka Brkljača, Lokalna samouprava u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1941. godine, Zbornik radova, Mustafa Imamović 45 godina naučnog i publicističkog rada, Sarajevo/Gradačac, 2010, str.311-325.
2. Davor Brunčić, Oblikovanje srednjeg stupnja upravnog ustrojstva Republike Hrvatske u svjetlu iskustva suvremenih europskih država, Doktorski rad, Pravni fakultet Osijek, Osijek 2010.
3. Dženana Čaušević, Pravno politički razvitak Bosne i Hercegovine-Dokumenti sa komentarima, "Magistrat", Sarajevo, 2005.

4. Vedran Đulabić, Regionalizam i regionalna politika, Društveno veleučilište u Zagrebu, Zagreb, 2007.
5. Vedran Đulabić, Regionalizam i regionalna samouprava-komparativni prikaz temeljnih dokumenata, Hrvatska javna uprava, Zagreb, br. 1/06.
6. Mustafa Imamović, Pravni položaj i unutrašnjo-politički razvitak BiH od 1878. do 1914., "Magistrat" i Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2007.
7. Dževad Juzbašić, Nacionalno-politički odnosi u Bosanskohercegovačkom saboru i jezično pitanje (1910-1914), Akademija nauka Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1999.
8. Ivan Koprić, Glavna obilježja postojećeg i prijedlog novog teritorijalnog ustrojstva Hrvatske-zašto nam treba teritorijalna reorganizacija, Zbornik radova, Reforma lokalne i regionalne samouprave u Hrvatskoj, Institut za javnu upravu, Zagreb, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Studijski centar za javnu upravu i javne financije, Zagreb, 2013., str.1-30.
9. Regionalizam kao europski izazov, priredio Anđelko Milardović, Panliber, Osijek, 1995.
10. Neven Šimac, Subsidijarnost, decentralizacija, dekoncentracija-načela, dometi, dileme, Zbornik radova, "Regionalizam-pravni i politički aspekt", Sveučilište u Splitu, Pravni fakultet, Split, 2007., str.9-39.
11. Josip Vrbošić, Upravno ustrojstvo BiH prema Zemaljskom štatutu iz 1910. te ustavu Kraljevine SHS iz 1921. Zbornik radova, Ustavno pravni razvoj Bosne i Hercegovine (1910.-2010., Univerzitet u Tuzli, Pravni fakultet, Tuzla, 2011. str. 161-169.
12. Josip Vrbošić, Upravno ustrojstvo BiH od kasnog osmanskog do socijalističkog razdoblja, Zbornik radova, Bosna i Hercegovina-15 godina Dejtonskog mirovnog sporazuma, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2011, str.143-153.
13. Prethodi rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921.godine, Državna štamparija, Sarajevo, 1924.
14. Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu iz 1907. i 1910. godine
15. "Narodne novine" (NN), Zagreb, 153/09.
16. Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca iz 1921.,1922. i 1924. godine
17. Službene novine Kraljevine Jugoslavije iz 1929., 1934. i 1939. godine.
18. tportal/Hina, 31.03.2014. autorica Lucija Bušić.